

Samenvatting en conclusies

Het thema dat centraal stond in dit boek was de rol van jezuïeten en VOC-dienaren in de kennisstroom van China naar Europa in de periode 1680-1795. In deze periode trokken Chinese ideeën en praktijken nog veel belangstelling. De Jezuïetenorde was van alle religieuze orden in Azië lange tijd het sterkst aanwezig. De VOC was daar eveneens lang de sterkste handelscompagnie. Beiden droegen op hun eigen wijze bij aan de kennisstroom van China naar Europa. Jezuïeten verzamelden kennis uit Chinese boeken, voorwerpen en eigen waarnemingen. VOC-dienaren waren vooral transporteurs van Chinese goederen, maar enkele individuen verzamelden zelf boeken en voorwerpen. Zij zorgden bovendien soms ook voor het vervoer van de brieven en pakketten van jezuïeten in China. Waarom en hoe heb ik hun rol in deze kennisstroom nu onderzocht?

Samenvatting

Positionering

In Global History en in de wetenschapsgeschiedenis bestaat tegenwoordig veel aandacht voor de complexiteit van de uitwisseling van kennis tussen westerse en niet-westerse samenlevingen. Hierbij neemt men afstand van de eurocentrische visie waarbij kennis ten tijde van de Europese expansie zich vanuit het Westen verspreidde naar de rest van de wereld. Bovendien zijn steeds meer historici het erover eens dat in ontwikkelde regio's in Europa en China tot aan de industrialisering ontwikkelingen in kennis in veel opzichten nog vergelijkbaar waren. Toch houden eurocentrische historici nog steeds het beeld in stand dat Chinese kennis weliswaar een tijd lang superieur was aan Westerse kennis, maar dat Chinese kennis zich na 1600 niet meer ontwikkelde. Of Europa of China nu voorop liep, is in mijn onderzoek niet van belang. In dit onderzoek ligt de focus daarentegen op de aanzienlijke uitwisseling van kennis die tot circa 1800 tussen beide werelddelen plaatsvond.

De Jezuïetenorde en de VOC droegen in belangrijke mate bij aan deze uitwisseling. Harris heeft hen als vergelijkbare overzeese organisaties beschouwd die bijdroegen aan de circulatie van kennis over Azië in het algemeen. Zo was verzameling van lokale kennis en het aanstellen van dokters noodzakelijk, om het personeel gezond te houden in een ander klimaat. De loyaliteit van haar leden zorgde er volgens Harris voor dat deze organisaties overzee lange tijd zo'n belangrijke rol speelden. Eerdere studies hebben de bijdragen van de Jezuïetenorde en de VOC aan de ontwikkeling van kennis alleen afzonderlijk bestudeerd. Lang werd de Jezuïetenorde door historici beschouwd als een conservatieve orde die ontwikkelingen in kennis belemmerde. Inmiddels buigen historici zich echter vaker over de bijdrage die de Jezuïetenorde leverde aan de ontwikkeling van kennis. De rol die de VOC speelde in de ontwikkeling van kennis, wordt ook erkend. Hoewel de compagnie als organisatie niet actief onderzoek stimuleerde, maakte zij een toestroom van goederen en de oprichting van botanische tuinen mogelijk, zoals Harold Cook heeft aangetoond.

De Jezuïetenorde en de VOC vulden elkaar volgens Davids vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw zelfs aan doordat over en weer kennis tegen diensten werd uitgewisseld. Dit was bijzonder, aangezien het allesbehalve vanzelfsprekend was dat katholieke priesters en doorgaans protestantse Nederlandse handelaren elkaar in Azië de helpende hand zouden bieden. Uit eerdere studies naar betrekkingen tussen jezuïeten en VOC-dienaren in VOC-gebieden bleek dat de religieuze spanning die in de Republiek bestond tussen protestanten en jezuïeten, in de koloniën lang niet altijd aanwezig was. Zo gedoogden VOC-gezaghebbers vaak de aanwezigheid van jezuïeten in de Nederlandse gemeenschappen. Deze bevindingen

passen in het beeld dat Davids geschetst heeft van VOC-dienaren die bereid waren om met jezuïeten samen te werken. Het algemene karakter van deze studies vroeg echter om een diepgravend onderzoek naar betrekkingen tussen jezuïeten en VOC-dienaren op specifieke momenten en locaties.

Betrekkingen die jezuïeten en VOC-dienaren onderhielden met Europese 'geïnteresseerden', zijn nog niet veel onderzocht. Met 'geïnteresseerden' zijn in dit boek zowel geleerden (de leden van de Republiek der Letteren) bedoeld, als anderen die belangstelling hadden voor Chinese kennis. In studies naar de rol van netwerken in de vroegmoderne ontwikkeling van kennis is vooral gekeken naar betrekkingen tussen geleerden onderling. Zo heeft Mokyr de belangrijke rol erkend van kleine gemeenschappen van experts, en is onderzoek gedaan naar de internationale geleerdenwereld die bekend stond als de Republiek der Letteren.

Het grootste deel van het bestaande onderzoek heeft betrekking op de zeventiende eeuw. Over de periode van 1680 tot 1795 is minder bekend. Dit was echter juist de periode waarin de kennisstroom een nieuwe ontwikkeling doormaakte, en waarin de Jezuïetenorde en de VOC te maken kregen met nieuwe uitdagingen. Ik heb dan ook in deze periode de rol van jezuïeten en VOC-dienaren in de kennisstroom onderzocht.

Doel

De betrokkenheid van de Jezuïetenorde en de VOC bij de verzameling van kennis over Azië was altijd onderdeel geweest van de taken van deze 'overzeese organisaties'. In dit boek is onderzocht hoe zij in de periode 1680-1795 als vehikels van kennis over China optraden, door te kijken naar de betrekkingen die jezuïeten en VOC-dienaren hadden met elkaar, met met Europese geïnteresseerden, en ook met Chinezen. Dit onderzoek werpt zodoende nieuw licht op de bijdragen van 'overzeese organisaties' en 'overzeese netwerken' aan vroegmoderne mondiale kennisstromen.

De vragen en de onderzoeksaspecten

De centrale vragen van dit onderzoek luiden: *wat was de rol van jezuïeten en VOC-dienaren in de kennisstroom van China naar Europa in de periode 1680 tot 1795? En waarin verschilden zij in dit proces van elkaar of vertoonden zij overeenkomsten?* Deze vragen zijn beantwoord aan de hand van zeven aspecten van de kennisstroom.

Om een beeld te krijgen van de kennisstroom is allereerst een inventarisatie gemaakt van de onderwerpen in vragenlijsten en publicaties over China in de periode 1680-1795. Een groot gedeelte van de Europese belangstelling was gericht op de Chinese 'praktische kennis', die in dit onderzoek bestond uit astronomie, geografie, natuurhistorie, landbouw, technieken, geneeskunde en economie. Deze deed namelijk niet onder voor die in Europa en was dan ook minstens zo felbegeerd als de 'proto-sinologie', zoals Chinese geschiedenis, literatuur en filosofie.

Vervolgens is gekeken naar betrekkingen tussen jezuïeten en VOC-dienaren, die bevorderlijk konden zijn voor de kennisstroom van China naar Europa. In de Republiek groeide de eerste decennia van de achttiende eeuw het wantrouwen ten opzichte van jezuïeten. In Hoofdstuk 2 is onderzocht in hoeverre deze religieuze spanningen een rol speelden in betrekkingen tussen jezuïeten en VOC-dienaren die elkaar in de periode 1680-1710 ontmoetten in China, en in Nederlandse handelsposten in India, op Kaap de Goede Hoop, Malakka en in Batavia. Aansluitend heb ik in Hoofdstuk 3 gekeken welke rol VOC-dienaren speelden in de doorgifte van kennis van jezuïeten van China naar Europa in de periode van circa 1680 tot 1795. Jezuïeten in China stuurden in de achttiende eeuw vele brieven en

pakketten naar Europese geïnteresseerden. VOC-dienaren waren jaarlijks aanwezig in Kanton en Macao, en hadden volgens Davids in de zeventiende eeuw meer belangstelling gehad voor de kennis van jezuïeten dan Franse of Engelse handelaren. Hier kon daarom veel samenwerking en uitwisseling van kennis plaatsvinden.

Daarnaast is onderzocht hoe jezuïeten en VOC-dienaren in China kennis verwierven. In China hing het verzamelen van kennis in grote mate af van de medewerking van de autoriteiten. Aan het einde van de zeventiende eeuw was keizer Kangxi Europeanen nog goedgezind. De Franse jezuïeten richtten een nieuwe missie op, en VOC-dienaren stuurden nog gezanten naar het hof in Peking. In de achttiende eeuw werden de meeste missionarissen echter verdreven naar de kustplaatsen, en werd steeds strenger toegezien op de activiteiten van Europese handelaren.

De betrekkingen die jezuïeten en VOC-dienaren hadden met Europese geïnteresseerden zijn onderzocht aan de hand van tien jezuïeten en vier VOC-dienaren die in opeenvolgende perioden een bijdrage leverden aan de kennisstroom. Dit waren respectievelijk de jezuïeten Grimaldi, Dentrecolles, Parrenin, Gaubil, D'Incarville, Hallerstein, Yang, Amiot, Cibot en Bourgeois, en de VOC-dienaren Witsen, Hemmingson, Certon en Van Braam. Ik heb gekeken naar hun contact met geïnteresseerden, de mate waarin zij vragen beantwoordden, en hun reputatie in de Republiek der Letteren. In de laatste decennia van de achttiende eeuw werd de Jezuïetenorde opgeheven, en stevende de VOC af op een faillissement. De kennisstroom zou beïnvloed kunnen zijn door deze verzwakking van beide overzeese organisaties. Er is gekeken of hierdoor contact met Europese geïnteresseerden afnam en of de kracht van deze betrekkingen veranderde. Ook is onderzocht in welke mate vragen van deze geïnteresseerden de verwerving van Chinese kennis vormgaven, en of hierin veranderingen optraden. Ten slotte is gekeken in hoeverre de reputatie van jezuïeten binnen de Republiek der Letteren beïnvloed werd door de verslechterende positie van de Orde in Europa.

De resultaten

Soorten kennis in vragenlijsten en publicaties

Om te beginnen bestonden er enkele grote verschillen tussen het corpus van publicaties van werk van jezuïeten en dat van VOC-dienaren. De hoeveelheid uitgegeven werk van jezuïeten was veel groter dan dat van de VOC-dienaren. Het beleid van de Jezuïetenorde was er immers op gericht om zowel het missiewerk als de kennisverzameling aan te prijzen onder geïnteresseerden in Europa. Door de hoge productie en geleerde inhoud werden werken van jezuïeten regelmatig door geïnteresseerden uitgegeven. Het beleid van de VOC was daarentegen gericht op geheimhouding. De werken van VOC-dienaren werden dan ook vrijwel alleen door henzelf uitgegeven, en dan vooral na circa 1770, toen Van Braam zijn kennisverzameling aanlegde. Verder was het aantal publicaties van werk van jezuïeten gedurende de achttiende eeuw stabiel en nam zelfs toe, terwijl de positie van de Jezuïetenorde verslechterde. Wel was het zo dat jezuïeten met name tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw nog zelf hun werken uitgaven, terwijl daarna geïnteresseerden de publicatie overnamen, zeker na de opheffing van de Orde.

Vervolgens zijn de vragenlijsten van geïnteresseerden naast de publicaties gelegd, om te zien in hoeverre de vragen werd beantwoord in publicaties. De verwachting was dat de soorten kennis in de vragenlijsten en publicaties overeenkomsten vertoonden en in de loop van de tijd dezelfde 'trends' volgden. De kennis die in gepubliceerde vorm in Europa circuleerde, bleek echter maar ten dele een antwoord op de vragenlijsten te zijn. In de vragenlijsten van geïnteresseerden die gericht waren aan jezuïeten waren kennis van Chinese landbouw, technieken, natuurhistorie en 'proto-sinologie' gedurende de gehele periode populair. In de publicaties van werk van jezuïeten werden drie van deze onderwerpen

ruimschoots behandeld, namelijk de kennis van ‘proto-sinologie’, techniek en landbouw. Naar astronomie werd daarentegen in de vragenlijsten nauwelijks gevraagd, hoewel zij de gehele periode een belangrijk thema vormde in publicaties. Wanneer gekeken wordt naar veranderingen in de tijd, oftewel naar trends, zien we nog een verschil. De vraag naar geografie was in de loop van de tijd afgenomen in de lijsten, maar het thema keerde in de publicaties juist regelmatig terug.

VOC-dienaren publiceerden zo incidenteel dat alleen voorzichtig gesproken kan worden van een beantwoording van de vragenlijsten in hun publicaties. VOC-dienaren droegen namelijk met name bij aan de publicatie van natuurhistorische en geografische kennis, waarvan natuurhistorische kennis ook in de vragenlijsten van de universiteit van Leiden uit 1750 en die van het Bataviaasch Genootschap der Kunsten en Wetenschappen uit 1778 een belangrijke plaats innam.

Een vergelijking tussen soorten kennis in de vragenlijsten en de publicaties vertelt kortom niet het hele verhaal. Ook in de stroom van ongepubliceerde kennis werd daarom onderzocht in hoeverre vragen werden beantwoord.

Religie in betrekkingen tussen jezuïeten en VOC-dienaren

Jezuïeten waren altijd al betrokken geweest bij de activiteiten van Europese handelaren in Azië. Zij mengden zich in handelszaken voor de financiering van hun missie, en hadden handelaren nodig voor hun communicatie over grote afstand. Hun brieven stuurden zij liefst zo snel en veilig mogelijk, en daarom in meervoud via verschillende routes naar Europa. De opstelling van VOC-gezaghebbers kon lokaal nogal verschillen. Het transport van Europeanen werd afgehouden, en het vervoeren van missionarissen naar Batavia eveneens. Bezoekende jezuïeten werden wel gedoogd, hoewel er verboden golden voor het verblijf van missionarissen waar de katholieke gemeenschap als een bedreiging werd beschouwd voor de vestiging. Toch werkten jezuïeten en VOC-dienaren in Azië soms samen. Rond 1680 ontstond een samenwerkingsverband tussen enkele jezuïeten van de Portugese missie in Macao en enkele Nederlanders in Batavia. Onder hen onderhielden vooral Couplet en Thomas contact met de Nederlanders. Beide jezuïeten kwamen uit de Zuidelijke Nederlanden en hoopten zodoende de communicatie met het thuisfront te bevorderen. De VOC-arts Andreas Cleyer en de predikant Theodorus Sas hadden op hun beurt grote belangstelling voor astronomische boeken en naturalia. Zo ontstond een uitwisseling van kennis en diensten die vijfentwintig jaar lang zou worden voortgezet. Hun gedeelde herkomst zal bevorderlijk geweest zijn voor deze duurzame betrekking, maar bleek niet altijd een rol van betekenis te spelen. Op Kaap de Goede Hoop waren namelijk enkele VOC-gezaghebbers rond 1685 bereid om een groep Franse jezuïeten aan wal astronomisch onderzoek te laten doen, in ruil voor geografische metingen. Op basis van deze momenten van samenwerking en uitwisseling van kennis is door Davids geconcludeerd dat betrekkingen tussen jezuïeten en VOC-dienaren bevorderlijk waren voor de circulatie van kennis. Hun relatie was bijzonder, omdat ondertussen in de Republiek jezuïeten onder vuur werden genomen vanwege vermeende godslasterlijke praktijken. Ik veronderstelde daarom dat de groeiende ophef die in de eerste decennia van de achttiende eeuw in de Republiek ontstond over de activiteiten van de jezuïeten, mogelijk van invloed was op de betrekkingen tussen jezuïeten en VOC-dienaren overzee.

Uit mijn onderzoek naar betrekkingen tussen jezuïeten en VOC-dienaren tussen circa 1680 en 1710 komt echter naar voren dat vooral individuele en politieke belangen een rol speelden. Zo bestonden grote verschillen in de bereidheid van gouverneurs, raden en andere VOC-gezaghebbers om medewerking te verlenen. Ondanks de verboden ten aanzien van het vervoeren en aan wal laten gaan van Portugese missionarissen in Cochin en op Ceylon, waren enkele VOC-gezaghebbers hier aanvankelijk bereid geweest hulp aan te bieden aan de Zuid-Nederlandse jezuïet Thomas. Na enig beraad werd de jezuïet toch verboden aan wal te komen

en op een VOC-schip verder te reizen. In deze VOC-vestigingen waren namelijk grote katholieke gemeenschappen aanwezig, waardoor jezuïeten als een bedreiging werden gezien. Aan Kaap de Goede Hoop bestond een dergelijke machtsstrijd niet. De vriendschappelijke relatie die rond 1685 bestaan had tussen VOC-gezaghebbers en Franse jezuïeten werd hier enkele jaren later zelfs voortgezet ondanks de oorlog tussen Frankrijk en de Republiek. Jezuïeten die onder Portugese bescherming reisden kregen in Batavia geen toestemming om aan wal te gaan, maar kregen altijd de gelegenheid hun reis te vervolgen. Soms speelde hierbij de relatie met een Aziatische vorst een rol. De eerste Franse jezuïeten die in Batavia arriveerden werden ook nog vriendelijk ontvangen. Toen de Republiek en Frankrijk echter elkaars vijand werden, besloten de Nederlandse autoriteiten ter plekke om Franse jezuïeten die op doorreis waren als krijgsgevangenen naar de Republiek te vervoeren.

De uitwisseling van kennis was eveneens onderhevig aan individuele en politieke belangen en vond op een veel incidentelere basis plaats dan de bevindingen van Davids doen vermoeden. Enkele VOC-gezaghebbers boden een jezuïet vervoer op een VOC-schip of verblijf in een handelspost aan, wanneer zij belangstelling hadden voor astronomische gegevens of geografische metingen. Dit was echter een individuele aangelegenheid, en met het verdwijnen van die personen verdween ook de samenwerking. Franse jezuïeten die de expertise en de instrumenten hadden voor het doen van waarnemingen, waren tijdens de oorlog tussen Frankrijk en de Republiek niet altijd in de gelegenheid om hiervan gebruik te maken.

Het religieuze conflict dat in de Republiek bestond, speelde overzee echter slechts een bescheiden rol. Het beleid was in veel VOC-gebieden gericht op het inperken van de vrijheid van katholieke priesters. Zelfs was er wel eens sprake van mishandeling of uitbuiting van jezuïeten door scheepsoverheden. Als jezuïeten op doorreis aan wal wilden gaan in VOC-gebieden, hielden zij zich dan ook soms in wereldse kleding. Toch konden jezuïeten van de Portugese missie in Batavia in alle gevallen hun functie als priester in enige mate uitoefenen. Dit leidde weliswaar tot verontwaardiging onder VOC-gezaghebbers, maar nooit tot een juridische vervolging. Brieven van missionarissen werden bovendien vaak zonder probleem met VOC-schepen meegegeven. De religieuze spanning was dus in de periode van 1680 tot 1710 wel voelbaar in VOC-gebieden, maar ondergeschikt aan de individuele en vooral politieke belangen van het moment. Deze uitkomsten bieden hiermee dus een nuancering in tijd en ruimte van de tot nu toe geschetste relatie tussen jezuïeten en VOC-dienaren.

De doorgifte van kennis en de rol van VOC-dienaren

In drie perioden van dertig tot veertig jaar is onderzocht in welke mate VOC-dienaren een rol speelden in de logistiek van de jezuïeten die betrokken waren bij de kennisstroom van China naar Europa. De regelmatige verzending van kisten vol boeken en voorwerpen bood genoeg mogelijkheden voor een onderlinge uitwisseling van diensten voor kennis. De logistiek van de jezuïeten vond in grote mate plaats in Kanton en Macao. Hier verbleven vaak het hele jaar door VOC-dienaren, en arriveerden jaarlijks in sommige perioden net zoveel schepen van de VOC als van de Franse en Engelse compagnieën. Hoewel VOC-gezaghebbers ook in Kanton terughoudend waren in het vervoeren van Europeanen, namen zij wel vaak hun brieven mee naar Europa.

Jezuïeten en VOC-dienaren werkten echter maar zelden met elkaar samen. De periode 1685-1725 begon met een Nederlands gezantschap naar het hof in Peking. Tijdens hun verblijf in China voorzagen jezuïeten hen van informatie en zorgden VOC-dienaren op hun beurt voor de bezorging van brieven van de missionarissen. De Nederlanders hadden nog geen eigen factorij in Kanton, maar in Batavia hielpen enkele VOC-dienaren en predikanten tot circa 1717 met het versturen van brieven van jezuïeten in China naar de Nederlanden. Deze route via Nederlanders in Batavia en in de Republiek werd door zowel jezuïeten van de

Franse als van de Portugese missie, en ook door pauselijke missionarissen, gebruikt. Deze betrekkingen pasten dus in het beeld dat Davids schetste van de Jezuïetenorde en de VOC in de zeventiende eeuw. In deze periode corresponderden enkele jezuïeten, waaronder de 'mathématiciens du roi', met Franse geleerden en met Leibniz. Zij maakten het liefst gebruik van Franse schepen en hadden de Nederlandse route via Batavia niet nodig.

In de periode 1725-1765 ontstonden correspondenties tussen jezuïeten in Peking en de secretarissen van de Franse en Russische academies en de Engelse Royal Society. In deze periode verbleven veel jezuïeten na hun verbanning uit China in 1732 in Macao totdat zij daar in 1762 gearresteerd werden door de Portugezen. VOC-dienaren verbleven vanaf 1729 in hun factorij in Kanton en vanaf ten minste 1741 het hele jaar door in Kanton en Macao. Toch was de samenwerking tussen jezuïeten en VOC-dienaren gering. Alleen D'Incarville en Hallerstein die kort in Kanton verbleven, waren op de hoogte van enkele bezigheden van de Nederlanders. VOC-dienaren hadden op hun beurt alleen belangstelling voor activiteiten van jezuïeten wanneer deze interessant waren voor de handel. Zo werd Hallerstein die vanuit Peking in 1753 een bezoek bracht aan Kanton, mede door de VOC betaald om bij de keizer te gaan onderhandelen over de handelsvoorwaarden. Ook trok rond 1760 het onderzoek naar het handelsproduct borax van jezuïeten in Macao de aandacht van de Nederlanders. Zelfs de neutrale positie van de VOC ten tijde van de Zevenjarige Oorlog leidde niet tot een toename in samenwerking tussen jezuïeten en VOC-dienaren in Kanton. De adviezen van zowel de pauselijke missionaris Cetti als de Franse geleerde Bertin om neutrale VOC-schepen te gebruiken voor briefverkeer en transport, werden niet aantoonbaar door jezuïeten gevolgd.

In de periode 1765-1795 vond de vruchtbare correspondentie plaats tussen Franse jezuïeten in Peking en de Franse minister Henri-Léonard Bertin. In deze jaren leidde de procureur van de Franse missie in Kanton, Lefebvre, de kennisstroom van China naar Bertin in goede banen. VOC-dienaren Hemmingson en Van Braam verzamelden hier ondertussen boeken, curiosa, prenten en waarnemingen. Nog steeds vond echter nauwelijks samenwerking plaats tussen de jezuïeten en VOC-dienaren in Kanton. Wel waren VOC-dienaren op de hoogte van het clandestiene verblijf van Lefebvre in Kanton buiten de handelstijd. Zij leken echter de grote afwezigheid in de kring van Lefebvre, die diners organiseerde voor Franse, Engelse, Zweedse en Chinese handelaren. De kisten vol curiosa die in zijn huis op verzending naar geïnteresseerden in Frankrijk wachtten, en waaraan Franse handelaren hun handen vol hadden, hebben noch Hemmingson noch Van Braam geïnspireerd tot samenwerking. Pas vanaf 1785 zochten zij contact met de Franse jezuïet De Grammont, en wisselden zij diensten en informatie met hem uit. De Grammont en Van Braam zetten deze samenwerking voort toen De Grammont terugkeerde naar Peking. Ten tijde van het Nederlandse gezantschap naar Peking in 1795 kregen zij echter van de keizer niet de mogelijkheid elkaar te treffen.

Hoewel VOC-dienaren dus nauwelijks een rol speelden in de doorgifte van kennis van jezuïeten, waren handelaren van enkele andere Westerse naties wel bereid om bij te dragen aan de doorgifte van deze kennis. Franse schepen bleven ondanks hun afnemend aantal het belangrijkste vervoermiddel voor de kennisuitwisseling tussen Franse jezuïeten en geïnteresseerden in Europa. Engelse schepen dienden vooral in de eerste decennia van de achttiende eeuw als vervoermiddel toen het aantal Engelse schepen nog klein was. Zweedse handelaren waren gedurende een periode ook betrokken bij de doorgifte van kennis van de jezuïeten. De driejaarlijkse karavaanroute tussen Peking en Moskou was gedurende een periode een betrouwbare route, maar verzendingen naar Russische geïnteresseerden vertoonden door conflicten tussen beide landen lange onderbrekingen. Schepen van de Oostende compagnie en de Pruisische compagnie ten slotte leverden tijdens hun korte bestaan ten minste een bijdrage aan de logistiek in het algemeen.

In Frankrijk speelde de koninklijke academie een belangrijke rol in de verwerving van kennis over de wereld. Franse geïnteresseerden stonden dan ook in direct contact met Franse

handelaren en missionarissen overzee. Deze samenwerking was onderdeel van een territoriale uitbreiding van het Franse koninkrijk, waardoor een mondiale infrastructuur ontstond waarin informatie, personen en objecten gemakkelijk circuleerden. De medewerking die Engelse handelaren in Kanton verleenden aan het vervoeren van brieven en pakketten van jezuïeten, leek eveneens in direct verband te staan met de correspondenties die tussen jezuïeten en geleerden in Londen bestonden. Toen de Royal Society contact had met jezuïeten in Peking, werden Engelse schepen gebruikt voor de communicatie tussen China en Europa. Ook Engelse handelaren zelf zouden in Kanton nog rond 1764 interesse gehad hebben in de beantwoording van vragen van geleerden van de Royal Society.¹³⁸⁰ Sindsdien leek de belangstelling voor China onder de secretarissen van de Royal Society echter verdwenen te zijn. Zweedse handelaren waren eveneens behulpzaam in de periode waarin geïnteresseerden in Stockholm vroegen naar Chinese kennis. De betrokkenheid van de academie van Sint Petersburg kon ten slotte bevorderlijk zijn voor de doorgifte van kennis over land. In de periode vlak nadat de academie van Sint Petersburg in 1725 werd opgericht, was er een tijd sprake van een regelmatige samenwerking tussen jezuïeten in Peking en Russische karavaanhandelaren. Wel bleef de route via Rusland vaak onbetrouwbaar, ondanks nauw contact tussen jezuïeten en de academie. Handelaren van landen met een nationaal wetenschappelijk instituut waren kortom bereid bij te dragen aan de doorgifte van kennis. Hier wordt in de conclusies van dit hoofdstuk diep op ingegaan.

Methoden van verwerving

De manier waarop jezuïeten kennis verwierven, was afhankelijk van de Chinese houding van de autoriteiten en van individuele Chinezen. Gedurende de gehele periode kampen jezuïeten met de beperkte toegang die zij hadden tot kennis. In Peking hadden zij slechts toegang tot het hof en enkele tuinen, en kennis werd soms voor de buitenlanders geheim gehouden. Ook was het niet altijd gemakkelijk om Chinese boeken te verkrijgen, en was het verboden deze naar Europa te verschepen. Toch waren er gedurende de gehele periode zeker mogelijkheden om de begeerde kennis te verkrijgen.

In de eerste decennia van de achttiende eeuw waren de omstandigheden in China voor de jezuïeten minder gunstig voor het doen van onderzoek dan zij hadden verwacht. De oprichting van de Franse missie vergde veel tijd, en de jezuïeten hadden hun handen vol aan het sussen van het conflict tussen keizer Kangxi en de paus. Toch werd veel kennis uit boeken gekopieerd en vertaald, soms in het geheim. Jezuïeten verwierven ook kennis terwijl zij in dienst waren van de keizer. Zo werden enkele van hen aangesteld om samen met Chinese geografen de uitbreiding van het Chinese rijk in kaart te brengen. Ook deelden Chinese christelijke porseleinmakers hun kennis met Dentrecolles.

Het wantrouwen van de nieuwe keizer Yongzheng was nog groter dan dat van zijn vader, en mondde uit in verbanningen van de christenen naar de kust. Aan het hof bleef echter een kleine groep jezuïeten werkzaam, die kennis kon blijven verzamelen. Parrenin kon aan het hof zelfs meer kennis verzamelen dan voorheen. Ook andere jezuïeten aan het hof wisten kennis te verwerven. Hoewel Chinese astronomen en geneesheren aan het hof zich vaak weinig coöperatief opstelden, was een broer van de keizer heel behulpzaam. Hij waardeerde de expertise van de jezuïeten en verschaftte hen daarom toegang tot Chinese kaarten. Nieuwe Chinese veroveringen leidden in de tweede helft van de achttiende eeuw bovendien tot nieuwe geografische kennis, op basis waarvan door jezuïeten en Chinezen opnieuw kaarten vervaardigd werden. Hoewel kennis van de natuurhistorie door de beperkte bewegingsvrijheid moeilijk te verwerven was, werd een plantenverzameling aangelegd wanneer de keizer afwezig was. Dit veldwerk werd ook wel gecombineerd met missiewerk op het platteland.

¹³⁸⁰ Jörg, *Porselein als handelswaar*, 46n2, 234; Morse, *The chronicles V*, 117.

Kennis van technieken werd vaak geheim gehouden, maar werd in de hofateliers wel met de jezuïeten gedeeld. Chinezen waren soms bereid jezuïeten belangeloos deelgenoot te maken van hun werkwijze. Vaker werd voor het delen van kennis een geschenk of geld gevraagd. De jezuïeten werkten ook vaak samen met christelijke Chinezen, die graag hun hulp boden aan hun geloofsgenoten.

Volgens Osterhammel was de beperking van de vrijheid van de jezuïeten in China van invloed op het type kennis dat verworven werd. Hij meende dat de jezuïeten die zich ten tijde van de christenvervolgingen vrijwel alleen nog in Peking mochten bewegen, minder goed in staat waren geweest om persoonlijke waarnemingen vast te leggen, en daarom vaker Chinese originelen verzamelden. Uit dit onderzoek blijkt daarentegen dat de jezuïeten weliswaar alleen aan het hof enige bewegingsvrijheid hadden, maar dat zij gedurende de gehele achttiende eeuw hier op grote schaal waarnemingen deden, bijvoorbeeld op het gebied van astronomie en techniek. Gedurende de gehele periode waren zij in staat om waarnemingen te verzamelen en hadden zij toegang tot Chinese kennis uit boeken, van experts en in winkels. De beperkingen hadden evenmin veel gevolgen voor de hoeveelheid kennis die verworven werd. Alleen het botanische veldwerk had te lijden onder de beperkingen in de bewegingsvrijheid van de jezuïeten. Deze uitkomsten weerspreken dus grotendeels de veronderstelling dat de verzameling van kennis veranderde door de verslechterende betrekkingen tussen Chinese autoriteiten en Europeanen.

VOC-dienaren die in Kanton en Macao verbleven, vonden veel moeilijker toegang tot Chinese kennis. VOC-dienaren konden weliswaar in de winkels eenvoudig voorwerpen en prenten aanschaffen, maar de mogelijkheden voor verwerving waren verder beperkt tot een voor Europeanen aangewezen gedeelte van de stad. Wel waren gedurende de achttiende eeuw verscheidene Chinezen bereid om de Nederlanders te assisteren. Hemmingson en Van Braam werkten vaak samen met Chinese handelaren, schilders en zelfs een Chinese priester. Hemmingson kreeg waarschijnlijk ook hulp van zijn Chinese gezin dat in zijn huis in Macao woonde. Certon nam zelfs zijn Chinese bediende eens mee tijdens een korte terugkeer naar de Republiek. VOC-dienaren in Kanton ondervonden dus net als de jezuïeten aan het hof niet altijd hinder van het strenge Chinese beleid ten aanzien van de bewegingsvrijheid van buitenlanders. Alleen aan het hof merkten de Nederlanders tijdens het laatste gezantschap dat hun vrijheid verminderd was ten opzichte van het gezantschap dat honderd jaar eerder had plaatsgevonden. Chinezen stelden zich hierbij ondanks de veranderende positie van jezuïeten en VOC-dienaren de gehele periode behulpzaam op.

Contact met Europese geïnteresseerden

Sinds de komst van de eerste Franse jezuïeten in China, die als ‘mathématiciens du roi’ in nauw contact stonden met geleerden van de koninklijke academie van Parijs, kregen meer jezuïeten in China contact met leden van de Republiek der Letteren. Door de grote betrokkenheid van Leibniz bij hun werkzaamheden, ontstond tijdelijk een uitgebreid netwerk waaraan geïnteresseerden, Franse en Poolse jezuïeten, diplomaten en zelfs VOC-dienaren deelnamen. Deze contacten moesten bijdragen aan de door Leibniz gedroomde grootschalige kennisuitwisseling tussen China en Europa. Leibniz was al jaren een bekende van Franse jezuïeten in Parijs en had in Rome met de Italiaanse jezuïet Grimaldi over China gesproken. De geleerde en de jezuïeten begonnen dan ook een kennisuitwisseling. Leibniz correspondeerde ook met VOC-bewindhebber Witsen. Deze bezat een grote kennis van ‘Tartarije’ en correspondeerde met enkele geleerden die deel uitmaakten van het netwerk van Leibniz, waaronder zijn vriend de geleerde Gisbert Cuper. Witsen had toegang tot de kennis over China via zijn contact met Nederlanders in Batavia. Toch richtte Leibniz zich niet vaak tot Witsen, die hem juist had kunnen helpen met de verwezenlijking van zijn droom. Een

verschil in aanzien tussen jezuïeten en Witsen zal hiervan de oorzaak geweest zijn, waarover straks meer gezegd wordt.

Na deze veelbelovende periode van contacten met de koninklijke academie en Leibniz trad tijdelijk een stilte in. In tegenstelling tot hun voorgangers, de ‘mathématiciens du roi’, correspondeerden Dentrecolles en Parrenin lange tijd alleen met ordegenoten in Frankrijk, en verzamelden zij minder kennis dan voorheen. Florence Hsia zocht de oorzaak met name in de verdwenen betrokkenheid van de secretaris van de koninklijke academie De Fontenelle, en beschouwde de relatie tussen de Franse jezuïeten en deze academie als beëindigd. Op de lange termijn was hier echter geenszins sprake van. Na de dood van keizer Kangxi zocht Parrenin opnieuw contact met de koninklijke academie. De correspondentie die zich vervolgens vanaf 1728 tussen Parrenin en de nieuwe secretaris van de academie De Mairan ontspoon, was het begin van een intensieve uitwisseling met de academie.

Sindsdien namen de contacten tussen jezuïeten en geïnteresseerden alleen maar toe. Gaubil en D’Incarville hadden zich al voor hun vertrek naar China laten instrueren door respectievelijk enkele astronomen en chemici. Toen de belangstelling van deze astronomen voor het werk van Gaubil gering bleek, sloot hij zich moeiteloos aan bij de correspondentie tussen Parrenin en de secretaris De Mairan. D’Incarville correspondeerde sinds zijn aankomst in China in 1742 met zijn leermeesters en de botanicus Bernard de Jussieu. Hallerstein van de Portugese missie onderhield in dezelfde periode contact met Portugese geleerden die lid waren van de Royal Society en de academie van Sint Petersburg. Doordat deze jezuïeten van de Portugese en de Franse missie in Peking samen gingen werken, groeiden deze contacten vanaf circa 1738 uit tot één netwerk. Hiertoe behoorden leden van de koninklijke academie zoals de astronoom Delisle, de Royal Society en de academie van Sint Petersburg. In de ogen van de Franse jezuïeten was het bovendien vanzelfsprekend dat de Franse en Engelse geleerden waarmee zij correspondeerden ook met elkaar de opgestuurde kennis uitwisselden. Aan dit netwerk nam zelfs enige tijd de Beierse jonkvrouw Von Fuller-Wellenburg deel, die met enkele Duitse jezuïeten in Peking correspondeerde over het missiewerk. Een kwadrant dat zij naar de missie in Tonkin stuurde, kwam dankzij de contacten die jezuïeten hadden met de gouvernante en Delisle, uiteindelijk in het observatorium van Peking terecht. Al deze contacten droegen bij aan een soepele circulatie van brieven en traktaten tussen zowel China en Europa als binnen de Republiek der Letteren.

Toen de Franse minister Bertin in 1765 zijn correspondentie begon met twee Chinese jezuïeten, wendden ook de Franse jezuïeten Amiot en Cibot zich tot deze Franse beschermheer en geldschietster. Hun contact met leden van de Royal Society en de academie van Sint Petersburg maakte plaats voor het ongekend diverse netwerk rondom Bertin, dat onder meer bestond uit geleerden van academies, ingenieurs, fabrieksdirecteuren en bestuurders.

Jezuïeten in China onderhielden kortom steeds meer contact met geïnteresseerden in Europa. Contacten werden hierbij vaak al in Europa gelegd, en correspondenties werden vaak geïnitieerd door de Franse, Engelse en Russische secretarissen van de academies. Wanneer jezuïeten vanuit China inhaakten op een bestaande briefwisseling, maakten geïnteresseerden hiervan meteen gebruik. In de aanloop naar de ontbinding van de Orde werd een vermindering verwacht van contacten met geïnteresseerden, maar hiervan was dus geenszins sprake.

VOC-bewindhebber Witsen had als kenner van het Verre Oosten en als lid van de Royal Society contact met verschillende geïnteresseerden, maar had vooral met zijn vriend Cuper een sterke band. De VOC-dienaren Hemmingson en Certon verzamelden vooral kennis voor hun vriend en verzamelaar Royer en de stadhouder. Van Braam was daarentegen lid van enkele genootschappen, en had dan ook contact met enkele geleerden in de Republiek en later in de Verenigde Staten. Hemmingson begaf zich in oranjegezinde kringen, terwijl Van Braam zich bewoog in revolutionaire patriotse kringen, waardoor zij niet deelnamen aan elkaars

netwerk of hun krachten bundelden bij het verzamelen van kennis. In de contacten van de VOC-dienaren speelden politieke belangen dus ook een rol. Hierin verschilden zij nogal van de jezuïeten, die contact onderhielden met geïnteresseerden en ordegenoten van verschillende nationaliteiten.

Vragen en antwoorden

In de briefwisselingen die de jezuïeten voerden met geïnteresseerden, werden gedurende de gehele periode structureel vragen gesteld en antwoorden geformuleerd.

Dit verschijnsel ontstond toen de koninklijke academie van Parijs een vragenlijst samenstelde voor een groep Franse jezuïeten, en Leibniz enkele jaren later eveneens een uitgebreide lijst opstelde. Hij noemde zichzelf een 'informatiebalie' en werd het doorgeefluik van vragenlijstjes die andere geïnteresseerden, onder wie ook jezuïeten, aan de jezuïeten in China richtten. In korte tijd was het vragenlijstje een vast verschijnsel geworden in de correspondentie met jezuïeten in China. Het beantwoorden van de vragen verliep aanvankelijk nog niet goed. Vragen werden maar ten dele, en soms met een grote vertraging, beantwoord. In deze periode was VOC-bewindhebber Witsen juist een spilfiguur in de beantwoording van vragen. Hij verzocht jezuïeten en andere VOC-dienaren om Chinese boeken op te sturen. Zijn kennissen in Batavia bezorgden hem zelfs eerder de ontcijfering van een oude Chinese tekst dan de jezuïeten die met Leibniz correspondeerden. Leibniz maakte echter geen gebruik van dit efficiënte kanaal voor de uitwisseling van kennis.

Toen de jezuïeten even geen contact hadden met geïnteresseerden, werden er uiteraard evenmin vragen beantwoord. Toch werd in deze periode kennis verzameld waar vraag naar was in vragenlijsten. Deze kennis werd later in invloedrijke publicaties opgenomen en kan daarom beschouwd worden als een vertraagde reactie op de vragenlijsten. In de correspondentie tussen Parrenin en de nieuwe secretaris De Mairan werden vervolgens alsnog vragen direct van antwoorden voorzien.

Gaubil nam de beantwoording van de vragen van De Mairan vervolgens over. In deze periode was ook D'Incarville vol ijver in de weer met de vragen die de botanicus Bernard De Jussieu en de chemici hem gesteld hadden. Hij ontving bovendien als eerste jezuïet hiervoor een financiële bijdrage van de Franse staat. De Franse jezuïeten wachtten beoordelingen af van antwoorden, verzochten om nieuwe vragen, en wezen onbeantwoordbare vragen af. Ook Hallerstein leverde hieraan een bijdrage ofschoon dit door zijn superieuren werd ingeperkt. De beantwoording van vragen door de drie jezuïeten werd zelfs uitgebreid toen tijdelijk één netwerk ontstond van Franse geleerden, en de secretarissen van de Royal Society en de Russische academie. In deze periode vond een beantwoording van de vragen plaats die snel en nauwkeurig was. In de uitwisseling van astronomische observaties haperde het verschijnsel daarentegen. De vraag naar astronomische observaties was onder Parijse astronomen lange tijd afwezig. Toen hiervoor onder hen opnieuw belangstelling ontstond, werd Gaubil echter teveel opgeslokt door missiewerk om nog aan deze vraag gehoor te geven. Op het moment dat rond 1754 alsnog een klein observatorium werd opgericht, hadden de jezuïeten inmiddels niet meer de expertise of de tijd om astronomische waarnemingen te doen.

De jezuïeten die correspondent waren van Bertin werden het meest intensief ondervraagd. De twee Chinese jezuïeten Ko en Yang waren hierbij de eerste Chinezen die actief werden ingezet in de kennisuitwisseling tussen China en Europa. Zij werden in Frankrijk onderwezen en kregen uitgebreide instructies mee toen zij terugkeerden naar China. Hier was sprake van een intercultureel project zoals Leibniz het waarschijnlijk graag had gezien. Via Bertin werden vervolgens ook vragen gesteld door andere geïnteresseerden, waaronder Franse ingenieurs. Zij gaven soms aanvullende instructies met betrekking op de wijze waarop kennis vervoerd diende te worden, en pasten de vragen jaarlijks aan. De

Chinese en enkele Franse jezuïeten hielpen elkaar met de beantwoording, en volgden veelal precies de vragen.

De vraag naar kennis gaf kortom de verwerving ervan in grote mate vorm. Verwerving leek zelfs in eerste instantie plaats te vinden als antwoord op de vraag van geïnteresseerden. Het belang van de organisatie was hieraan ondergeschikt. De Europese vraag kon hierdoor van grotere invloed zijn op de kennisstroom dan de positie van de jezuïeten in China. Een voorbeeld hiervan is, dat enkele Franse geïnteresseerden liever Chinese originelen ontvingen dan persoonlijke waarnemingen van jezuïeten. Jezuïeten die Chinese werken verzamelden, vervulden dus een behoefte van geïnteresseerden. Volgens Osterhammel werden Chinese boeken verzameld omdat de jezuïeten belemmerd werden in hun vrijheid, en daardoor niet langer in staat waren om zelf waarnemingen vast te leggen. Zijn bewering kan dus in twijfel worden getrokken. Van een duidelijke afname van eigen waarnemingen was overigens zoals gezegd geen sprake. De afgenomen behoefte aan persoonlijke waarnemingen van jezuïeten was overigens opvallend. Empirische kennis werd door de natuurvorsers die op expeditie gingen juist steeds belangrijker gevonden. Zo werd het veldwerk onder hen geprefereerd boven onderzoek van de filosofen die niet uit hun 'leunstoel' kwamen.¹³⁸¹

In de betrekkingen tussen VOC-dienaren en geïnteresseerden was sprake van een bescheiden en persoonlijke beantwoording van vragen. Hemmingson voldeed alleen aan de verzoeken van zijn vriend Royer, en Certon bood zijn Chinese bediende aan om in Den Haag vragen van Royer te beantwoorden. Vanaf deze periode werden vaker Chinezen door VOC-dienaren meegenomen, maar deze 'levende woordenboeken' werden slechts incidenteel benaderd voor de uitwisseling van kennis. Toch was het niet zo dat er geen belangstelling voor China bestond onder Nederlandse geïnteresseerden. De Universiteit van Leiden en het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen stuurden vragenlijsten op naar de handelsposten van de VOC, waaronder Kanton. VOC-dienaren achtten zichzelf echter niet in staat deze vragenlijsten te beantwoorden, omdat zij slechts een beperkte bewegingsvrijheid genoten in Kanton. Hemmingson en Van Braam, en de jezuïeten die enige tijd in Kanton en Macao verbleven, waren zoals we zagen echter wel degelijk in staat geweest om prenten, naturalia en curiosa te verzamelen. De meeste VOC-dienaren hadden er kennelijk geen belang bij om naast hun handelswerkzaamheden betrokken te zijn bij de kennisstroom van China naar Europa. De lijst van het Bataviase genootschap vond bij Hemmingson, Certon en Van Braam evenmin veel gehoor. Alleen Van Braam verdiepte zich grondig in het verzamelen van kennis en leek hierbij bewust in te spelen op de vraag vanuit het Bataviaasch Genootschap. Zij hadden dan ook een gedeelde belangstelling voor landbouw waardoor als het ware indirect de vragen van het genootschap toch beantwoord werden.

De reputatie

Leibniz had veel waardering voor de informatieve brieven die de jezuïeten in China hem toestuurd. VOC-bewindhebber Witsen nam daarentegen ondanks zijn kennis van China en zijn contact met andere leden van de Republiek der Letteren een minder belangrijke rol in het netwerk van Leibniz in. Ook maakte Leibniz geen gebruik van de contacten die Witsen had in Batavia om kennis over China te verzamelen. Witsen werd vaak niet eens bij naam genoemd in brieven van Leibniz waarin zijn kennis ter sprake kwam, en leek dus minder aanzien te genieten dan de jezuïeten.

Het werk van de 'mathématiciens du roi' werd niet alleen door Leibniz maar in een later stadium ook door andere geïnteresseerden gewaardeerd. Ook de traktaten van Dentrecolles en Parrenin oogstten veel lof. Toch was Gaubil bezorgd over de ophef die over de Jezuïetenorde bestond in Frankrijk en de afgenomen belangstelling onder Parijse

¹³⁸¹ Zie bijvoorbeeld Huigen, *Knowledge and colonialism*, 236-237.

astronomen. Ook was hij onzeker over de kwaliteit van de Franse waarnemingen, die volgens hem onderdeel voor die van de jezuïeten van de Portugese missie. Zijn bezorgdheid bleek echter onterecht, aangezien veel waarnemingen van Franse jezuïeten direct door geïnteresseerden werden gepubliceerd. Deze astronomische observaties kregen bovendien van sommige astronomen juist een betere beoordeling dan die van jezuïeten van de Portugese missie.

In de correspondentie met de Franse minister Bertin was de toon van enkele Franse jezuïeten soms bescheiden. Deze briefwisseling vond dan ook plaats in de periode waarin de jezuïeten uit Frankrijk verdreven waren, en onder geïnteresseerden een discussie bestond over de kwaliteit van sommige traktaten van jezuïeten. Ondanks meningsverschillen tussen geïnteresseerden werd het werk van de jezuïeten echter doorgaans nog steeds goed ontvangen. Ook publiceerden geleerden hun waarnemingen nog steeds direct in Franse geleerde periodieken en verwerkten zij ook oudere observaties van jezuïeten in hun traktaten. We zagen ook dat geïnteresseerden hun correspondentie met jezuïeten zelf in gang zetten en hen zelfs inwijdde in hun vakgebied. Deze jezuïeten behielden dus de gehele achttiende eeuw een goede reputatie.

De VOC-dienaren speelden in de Republiek der Letteren een minder belangrijke rol. Hemmingson en Certon hoopten met hun bijdrage aan de kennisstroom vooral bij enkele hooggeplaatste heren hun aanzien te verbeteren, maar bleven daarmee buiten de geleerde wereld. Van Braam maakte daarentegen actief deel uit van deze gemeenschap en genoot onder Nederlandse geleerden zeker aanzien. Hij werd in de Verenigde Staten echter nooit als een geleerde beschouwd. In het voorwoord van zijn reisverslag over China werd namelijk zijn commerciële achtergrond benadrukt, in plaats van zijn geleerdheid. Ook leek Van Braam zich inmiddels vooral tot bestuurders te richten, en minder tot geleerden. Zo bestond de correspondentie met Benjamin Franklin uit één nederige brief van de zijde van Van Braam, en had hij zijn reisverslag opgedragen aan president George Washington. Dit wekt de suggestie dat zijn betrokkenheid bij de kennisstroom in de Verenigde Staten vooral tot doel had zijn aanzien in bestuurlijke kringen te vergroten, zoals ook het geval was bij Hemmingson en Certon. Toch werden Van Braam's Chinese curiosa in het museum van de natuurvorser Peale tentoongesteld. De uitgever van het reisverslag van Van Braam preeft bovendien in het voorwoord de empirische methode die Van Braam in China had gebruikt. De persoonlijke waarnemingen van de VOC-dienaar werden dus niet minderwaardig gevonden, zoals soms het geval was geweest bij die van enkele jezuïeten. Het aanzien van Van Braam had kortom meerdere gezichten.

Conclusies

Door het bestuderen en vergelijken van betrekkingen die jezuïeten en VOC-dienaren hadden met Chinezen, met elkaar en met geïnteresseerden, is een beeld verkregen van hun rol op de lange termijn in de kennisstroom van China naar Europa. Er zijn opvallende overeenkomsten gevonden, maar ook grote verschillen, die nieuwe perspectieven bieden op deze kennisstroom.

Uitwisseling van kennis tussen China en Europa: wederkerigheid en verscheidenheid

Chinees goederen en ideeën waren zeer in trek onder de Europese elite, en in de achttiende eeuw nam onder geïnteresseerden de belangstelling voor China alleen maar toe. In de hier bestudeerde kennisstroom van China naar Europa bleek een voortdurende belangstelling te bestaan voor elkaars kennis van met name technieken. Deze uitkomst sluit aan bij de

opvattingen van Hobson, Berg en Waley-Cohen, die menen dat tot circa 1800 technische kennis op grote schaal werd uitgewisseld tussen China en het Westen.

In China leden veel jezuïeten onder de vervolgingen, maar merkten zij hier aan het hof weinig van. De keizers behielden hun belangstelling voor bepaalde soorten expertise, waaronder de technische bagage van deze jezuïeten. De voortdurende medewerking die Chinezen boden, was bovendien een teken van hun bereidheid om de kennisverzameling te bevorderen. Wel werden soms technieken door hen geheim gehouden. De uitwisseling van kennis had dus niet op zo'n grote schaal kunnen plaatsvinden zonder de bereidheid van sommige Chinezen om kennis te delen. De uitwisseling die volgens bovengenoemde historici op een gelijkwaardige basis plaatsvond, was dus niet altijd vanzelfsprekend. Behulpzame Chinezen behoorden bovendien vaak tot een aparte groep binnen de Chinese samenleving. Veel van de behulpzame Chinezen waren net als de jezuïeten katholiek. Bovendien waren Chinezen rondom Kanton eveneens georiënteerd op het Westen. Europeanen hadden dus vaak een wederkerige relatie met Chinezen die niet alleen een belangstelling hadden voor het Westen, maar zich ook enigszins hadden aangepast aan Westerse ideeën. Vanuit het perspectief van de Chinezen behoorden deze 'Westerse' Chinezen soms bijna tot een andere soort. Zo beweerde een tegenstander van het christendom in zijn boek over de stad Macao dat Chinezen alleen christen werden als zij er al als Europeanen bij liepen of als zij vaak de huizen van de Europese handelaren bezochten.¹³⁸² De kennisstroom had mogelijk een minder grote omvang gehad, als deze 'geassimileerde Chinezen' niet hadden bestaan.¹³⁸³

In dit onderzoek maakten we bovendien kennis met een bijzondere groep van deze geassimileerde Chinezen: de overzeese Chinezen. VOC-dienaren richtten zich tot Chinezen in Batavia voor boeken en vertalingen. Verder waren er de overzeese Chinezen die in de tweede helft van de achttiende eeuw tijdelijk in Europa vertoefden. Het merendeel van hen was geletterd en werd opgeleid tot priester. Enkel kwamen als bediende mee met een handelaar, en waren maar een enkele keer geschikt als informatiebron. Al eerder hadden enkele Chinezen in Europa met geleerden samengewerkt, zoals Michael Shen Fuzong die met de jezuïet Couplet rond 1683 een rondreis maakte. De Chinese geestelijken die in dit onderzoek een rol speelden, traden vooral na hun terugkeer naar China op als vraagbaak. Ko en Yang waren zodoende betrokken bij de doorgifte van kennis tussen China en Frankrijk en Carolus Wang hielp VOC-dienaren met de doorgifte van kennis aan Nederlandse geïnteresseerden. Zij waren hiermee niet de 'levende woordenboeken' die Leibniz graag in Europa had zien rondlopen, maar wel een informatiebron op lange afstand. De bediende van VOC-dienaar Certon, Tan Assoy, trad overigens wél in zekere zin op als levend woordenboek in de Republiek, maar kon zijn diensten maar kort aanbieden. Deze observaties tonen aan dat de uitwisseling van kennis tussen China en Europa weliswaar een wederkerig proces was, maar dat hierin Europeanen de hoofdrol speelden.

In Europa was de belangstelling voor China duidelijk veel groter. Gedurende de gehele periode bestonden immers vragenlijsten en correspondenties, waarin technische kennis een terugkerend onderwerp vormde. Wel speelde deze belangstelling, in dit onderzoek naar netwerken van Europese geïnteresseerden, zich vooral af in een relatief kleine groep van geletterde Europeanen. Geleidelijk ontstonden er verschillen in belangstelling tussen Europese landen. De verzameling van allerlei soorten praktische kennis bleek aan het einde van de achttiende eeuw vooral nog een Franse aangelegenheid waar Franse geïnteresseerden en handelaren bij betrokken waren. Er werden geen brieven en pakketten meer naar

¹³⁸² De schrijver van dit werk *Aomen jilüe* (A record of Macao) uit 1751 was Zhang Rulin, een ambtenaar die even buiten Macao werkte als toezichhouder op de buitenlandse zaken, Hsia, 'The question of whom?', 95-6.

¹³⁸³ Zij hadden op hun beurt overigens hun bestaan weer te danken aan de jezuïeten en Europese handelaren. Overzeese organisaties als de Jezuïetenorde en de VOC hadden daarmee al langer geleden de fundering gelegd voor de toekomstige uitwisseling van kennis.

geïnteresseerden in Londen gestuurd, en Engelse handelaren in Kanton speelden evenmin nog een rol in de werkzaamheden van de jezuïeten. De interesse voor China leek dus onder Engelse geleerden verdwenen te zijn. Dit wordt mooi geïllustreerd door de motieven achter het Engelse gezantschap van Macartney. De gezanten meenden niet alleen dat de Chinese samenleving in verval was, maar ook dat zij gebaat zou zijn bij de Engelse superieure technologie.¹³⁸⁴ In de Republiek leek evenmin nog veel belangstelling voor kennis over China te bestaan. Hier wordt in deze sectie een verklaring voor aangereikt.

De neergang van de 'overzeese organisatie' als vehikel van kennis

In China waren in de eerste decennia van de onderzoeksperiode zowel jezuïeten als VOC-dienaren aanwezig, die kennis over China naar Europese geïnteresseerden opstuurden. Zowel de Orde als de Compagnie hadden hier toen nog een sterke positie. Er bestond dus nog een nauwe relatie tussen deze 'overzeese organisaties' en de kennisstroom van China naar Europa, wat past bij het beeld dat door Harris, Cook en Davids geschetst is van de Jezuïetenorde en de VOC.

Vervolgens nam de rol van beide overzeese organisaties in de kennisstroom echter af. De positie van de Orde en de Compagnie verzwakte immers, terwijl de kennisstroom juist opbloeide. Ondanks de verbanning en de christenvervolgingen nam vervolgens de betrokkenheid van de jezuïeten bij de verzameling van kennis alleen maar toe. De groeiende afkeer van jezuïeten onder geïnteresseerden in Europa was evenmin merkbaar in de kennisstroom. Terwijl jezuïeten hun werk steeds minder zelf publiceerden, namen geïnteresseerden in de tweede helft van de achttiende eeuw deze taak op zich. De meest grootschalige kennisstroom vond zelfs plaats nadat de jezuïeten in Frankrijk verdreven waren en de Orde opgeheven was. De jezuïeten die toen als 'ex-jezuïet' hun onderzoek voortzetten, hadden de missie ook kunnen verlaten. Zij kozen er daarentegen voor om te werken voor hun beschermheer en geldschieter Bertin, en kozen daarmee voor het behoud van hun relatie met geïnteresseerden. De VOC kampte ondertussen met concurrentie en VOC-gezaghebbers verloren in de laatste decennia van de achttiende eeuw hun greep op de compagniesdienaren in China. Het was dan ook waarschijnlijk geen toeval dat VOC-dienaren de meeste kennis verzamelden in de periode waarin hun organisatie net als de Jezuïetenorde verzwakte.

De opkomst van de kennisstroom van China naar Europa was grotendeels mogelijk gemaakt door de Jezuïetenorde en de VOC. In de loop van de achttiende eeuw was de 'overzeese organisatie' in deze kennisstroom echter niet langer toonaangevend als vehikel van kennis. Er was ten tijde van de verslechterende posities van de Jezuïetenorde en de VOC in de kennisstroom van China naar Europa dus niet langer sprake van een nauw verband tussen overzeese organisaties en kennisverzameling. De standpunten van Harris en Davids zijn dan ook niet toepasbaar op de stroom van Chinese kennis die vanaf circa 1700 plaatsvond.

Het belang van de organisatie speelde voor de jezuïeten op de achtergrond wel altijd een rol. Zo ontbrak het de jezuïeten buiten het missiewerk vaak aan tijd om ook nog verzamelingen aan te leggen of boeken te vertalen. Ook worstelden sommigen met de vraag of het doen van onderzoek voor geïnteresseerden wel voldoende het belang van de organisatie diende. Zo hebben we gezien dat onder jezuïeten rond 1771 grote onenigheid bestond over de betrokkenheid van Franse jezuïeten in Kanton bij de doorgifte van kennis naar Europa. Naar aanleiding van de nauwe contacten die Lefebvre had met de handelaren in Kanton, werd gevreesd voor een zelfde schandaal als dat de jezuïet Lavalette had veroorzaakt met zijn suikerimperium in West-Indië. Daardoor was het aanzien van de Orde in Frankrijk immers in een neerwaartse spiraal geraakt.

¹³⁸⁴ Zie Berg, 'Macartney's things', 13.

De opkomst van 'overzeese netwerken'

De betrekkingen die jezuïeten en VOC-dienaren hadden met geïnteresseerden, drukten in toenemende mate hun stempel op de kennisstroom. In deze periode namen de 'overzeese netwerken' als het ware geleidelijk de rol over die de Jezuïetenorde en de VOC als 'overzeese organisaties' eerder hadden gespeeld. Deze netwerken hadden enkele eigenschappen, die karakteristiek waren voor de kennisstroom van China naar Europa in de periode 1680-1795.

Drie fasen van ontwikkeling

Ik heb drie fasen kunnen onderscheiden waarin overzeese netwerken zich ontwikkelden tot netwerken waarin kennis van China naar Europa stroomde. De verzameling van kennis kreeg rond 1685 een impuls door de vragenlijsten die de koninklijke academie van Parijs en Leibniz aan de jezuïeten in China stuurden. Zo ontstonden de eerste netwerken van jezuïeten, VOC-dienaren en geïnteresseerden. In deze eerste periode waren ook de Franse jezuïeten Dentrecolles en Parrenin actief, die in China echter niet altijd hun tijd konden besteden aan het doen van onderzoek. In de tweede fase kwamen overzeese netwerken tot bloei. Vanaf circa 1725 breidden de overzeese netwerken zich uit, en onderhielden enkele jezuïeten zelfs correspondenties met de secretaris van verschillende nationale academies. De grootste intensiteit werd bereikt tijdens de derde fase, toen de Franse minister Bertin in 1765 een correspondentie begon met de twee Chinese priesters Ko en Yang en Franse jezuïeten zich hierbij aansloten. Tijdens deze ongekend grootschalige kennisverzameling voor de Franse staat, verzamelden ook de VOC-dienaren Hemmingson, Certon en Van Braam kennis over China, onder andere om hun politieke medestanders te behagen. In deze laatste periode ontstonden netwerken dus meer langs nationale lijnen.

Deze ontwikkeling van opkomst, bloei en nationalisatie van overzeese netwerken was met name kenmerkend voor de jezuïeten. VOC-dienaren in Batavia namen in de eerste fase weliswaar nog actief deel aan een netwerk van geïnteresseerden in Batavia en de Republiek, maar behoorden in de tweede fase tot geen enkel netwerk. In de laatste fase waren enkele VOC-dienaren in China onderdeel van een persoonlijk netwerk van geïnteresseerden. De ontwikkeling van deze netwerken verliep dus grilliger dan die van de jezuïeten.

De overzeese netwerken waren weliswaar bevorderlijk voor de circulatie van Chinese kennis, maar boden geen garantie voor een soepel verloop. Het kwam regelmatig voor dat kennis opnieuw 'ontdekt' werd door geïnteresseerden. Opgestuurde kennis werd op de lange termijn vergeten in de Republiek der Letteren, of verdween. Zo leek Bertin niet op de hoogte te zijn van het feit dat D'Incarville eerder al werktuigen had beschreven voor de Franse functionaris De Marchault. Van Braam leek niet bekend te zijn met de Chinese zeilwagen, terwijl hierover al eens was geschreven door geleerden en het voertuig in atlassen werd afgebeeld. Ook bestudeerde Van Braam Chinese werktuigen die ongeveer op hetzelfde moment ook door enkele jezuïeten werden beschreven. De overzeese netwerken bestonden kennelijk zo afzonderlijk van elkaar, dat de circulatie van kennis over China zeker niet soepel verliep.

Het vraag- en antwoordmechanisme als versterkende factor

De beantwoording van vragen gebeurde op zo'n structurele wijze dat ik graag zou willen spreken van een 'vraag- en antwoordmechanisme', dat de kennisstroom van China naar Europa in grote mate vormgaf. Het vraag- en antwoordmechanisme ontwikkelde zich tussen 1680 en 1795 tot een soepel verloopend fenomeen waarbij jezuïeten soms al in Europa werden getraind, en hun antwoorden zorgvuldig toespitsten op de veranderlijke wensen van geïnteresseerden. Deze inspanning diende niet langer het behoud van de Orde. Weliswaar had de missie in China baat gehad bij de financiering van het onderzoek van enkele jezuïeten,

maar na de opheffing van de Orde was er formeel geen sprake meer van de missie. Toen ontstond juist de meest uitgebreide vorm van het vraag- en antwoordmechanisme. Dit vraag- en antwoordmechanisme beschouw ik dan ook als het kenmerkende fenomeen van de kennisstroom van China naar Europa in de periode 1680-1795. Ook in het Spaanse rijk bestond al eeuwen een vorm van ondervraging over lange afstand tussen Spanjaarden thuis en overzee. Deze kennisstroom kwam echter vooral tot stand vanuit een bureaucratisch motief tot het centraliseren van macht. Het mechanisme in de kennisstroom van China naar Europa had dus een fundamenteel ander karakter.

Ik zou voorts willen betogen dat de betrekkingen die jezuïeten en VOC-dienaren hadden met geïnteresseerden, hun bijzondere kracht ontleenden aan dit vraag- en antwoordmechanisme. Dit mechanisme bestond bovendien niet alleen in betrekkingen die jezuïeten en VOC-dienaren hadden met geïnteresseerden, maar het bevorderde ook de vorming van vitale verbindingen tussen jezuïeten en handelaren onderling. Dankzij het vraag- en antwoordmechanisme stroomde zoveel kennis over China naar Europa. Dit verschijnsel beschouw ik als een aanvulling op de visie van Lux en Cook. Zij hebben banden binnen de Republiek der Letteren gedefinieerd in termen van sterke en zwakke verbindingen tussen geleerden. Volgens hen waren 'zwakke banden' tussen deze geleerden bevorderlijk voor de circulatie van kennis. Deze ontstonden tussen mensen die elkaar persoonlijk ontmoet hadden of die door bekenden aanbevolen werden. Via deze banden werd veel makkelijker informatie uitgewisseld dan via 'sterke banden' tussen personen die bevriend waren of familie van elkaar waren. Uit hun analyse bleek dat de sterkte van de banden ook af kon hangen van de mate waarin leden van een academie kennis met leden van andere academies wilden delen. De leden van de koninklijke academie van Parijs werden in de laatste decennia van de zeventiende eeuw gedwongen hun kennis alleen binnen de academie te verspreiden, terwijl leden van de Royal Society en de academie van Berlijn daarentegen juist hun kennis met elkaar uitwisselden. De leden van de koninklijke academie van Parijs hadden hierdoor een zo sterke onderlinge band dat dit de circulatie van kennis binnen de Republiek der Letteren als geheel belemmerd zou hebben.

In de kennisstroom van China naar Europa speelden niet alleen de betrekkingen tussen geleerden, maar ook de betrekkingen die zij hadden met missionarissen en handelaren in China een rol. Ik betoog dan ook dat in deze uitgebreide vorm van het concept 'netwerk' de typering van de betrekkingen in termen van 'sterk' en 'zwak' herzien moet worden. De betrekkingen die jezuïeten en handelaren hadden met geïnteresseerden konden zowel 'zwak' als 'sterk' zijn, en droegen in alle gevallen bij aan de circulatie van kennis. Veel betrekkingen tussen jezuïeten en geïnteresseerden waren tot stand gekomen door een persoonlijke ontmoeting of een aanbeveling van een andere geïnteresseerde. In deze gevallen was er dus sprake van 'zwakke banden', die in lijn met de bevindingen van Lux en Cook duidelijk een positieve uitwerking hadden op de kennisstroom. Er waren echter ook jezuïeten die als correspondent van enkele academies hun kennis deelden met geïnteresseerden, en dus duidelijk een 'sterke band' met hen ontwikkelden. Zij bevorderden in deze hoedanigheid zelfs de uitwisseling van kennis tussen geïnteresseerden onderling. We zagen immers dat in de kringen van de Royal Society en de Russische en Parijse academie halverwege de achttiende eeuw kennis op aansporing van enkele jezuïeten onderling doorgegeven werd. Deze 'sterke banden' hadden dus eveneens een positieve invloed op de kennisstroom.

De betrekkingen die twee VOC-dienaren in China ten slotte onderhielden met Royer hadden een vriendschappelijk karakter, en waren dus 'sterk' te noemen volgens de netwerktheorie. Witsen en Van Braam waren lid geweest van een wetenschappelijk genootschap, en hadden hiermee eveneens een 'sterke band' met geïnteresseerden. Deze 'sterke banden' hadden een gunstige invloed op de uitwisseling van kennis. Het fenomeen van de 'kracht van zwakke verbindingen', dat volgens Lux en Cook de uitwisseling van kennis

tussen leden van de Republiek der Letteren bevorderde, was op de netwerken waaraan jezuïeten, VOC-dienaren en geïnteresseerden deelnamen dus niet altijd toepasbaar. De betrekkingen die jezuïeten en handelaren hadden met geïnteresseerden moeten dus op een andere manier gedefinieerd worden. Het vraag- en antwoordmechanisme lijkt een goede aanvulling te zijn. Of jezuïeten of VOC-dienaren nu lid of correspondent waren van een academie of genootschap, geïnteresseerden ontmoet hadden of hen alleen kenden via anderen, het vraag- en antwoordmechanisme gaf al deze zwakke en sterke verbindingen een bijzondere kracht.

Jezuïeten en handelaren: betrouwbaarheid en nationale academische sturing

Tot ongeveer 1725 werkten jezuïeten en VOC-dienaren niet alleen samen, maar wisselden zij zelfs kennis uit met elkaar, en met geïnteresseerden in de Nederlanden. Waarom waren in de rest van de onderzoeksperiode dan zo zelden VOC-dienaren betrokken bij de doorgifte van brieven en pakketten van jezuïeten die kennis verstuurd? In de betrekkingen die jezuïeten hadden met handelaren van andere compagnieën en naties heb ik twee factoren gevonden, die afzonderlijk de kennisstroom bevorderden, en ook tegelijkertijd optraden. Deze factoren bestonden uit de aanwezigheid van betrouwbare tussenpersonen en de vraag vanuit nationale academies. Deze gunstige factoren ontbraken grotendeels in de betrekkingen tussen jezuïeten en VOC-dienaren.

Allereerst zou ik in de betrekkingen die jezuïeten en handelaren hadden met elkaar een parallel willen trekken tussen de ‘geloofwaardigheid’ van geleerden die in de Republiek der Letteren van belang was, en de ‘betrouwbaarheid’ van tussenpersonen in overzeese netwerken. Betrouwbare tussenpersonen waren onontbeerlijk voor de doorgifte van kennis in deze netwerken, zoals geloofwaardige geleerden onmisbaar waren voor de verspreiding van kennis in de Republiek der Letteren. De betrouwbaarheid van een tussenpersoon was waarschijnlijk belangrijker dan een gedeelde nationaliteit of de snelheid en veiligheid van schepen. Zo werd voor de verzending van goederen tussen Boheemse jezuïeten van de Portugese missie in Peking en de Beierse jonkvrouw Von Fuller-Wellenburg de voorkeur gegeven aan schepen van de Franse handelscompagnie in plaats van aan de gebruikelijke Portugese schepen, omdat tussen Franse jezuïeten en handelaren een samenwerkingsverband bestond.¹³⁸⁵ In de betrekkingen met Russische handelaren was te zien dat de uitwisseling van kennis tussen jezuïeten en Russische geïnteresseerden stopte toen de handelsdiplomaat Lange zich niet langer ontfemde over de doorgifte van kennis en middelen tussen China en Moskou. VOC-dienaren waren in de periode tot 1725 een betrouwbare partner voor de jezuïeten in China. Alleen toen waren er in Batavia enkele predikanten die ervoor zorgden dat de post van jezuïeten in China op de bestemming in Europa aankwam. Recent is onderzocht hoe netwerken van tussenpersonen, zoals koeriers, vertalers, missionarissen en ondernemers, wereldwijd in de periode 1770-1820 de uitwisseling en ontwikkeling van kennis mogelijk maakten.¹³⁸⁶ De onmisbare tussenpersonen in mijn onderzoek waren hier op kleinere schaal de voorlopers van.

Onderling vertrouwen hing zelden af van religieuze herkomst. De religieuze strijd die in de Republiek gevoerd werd tegen de jezuïeten was in de betrekkingen tussen jezuïeten en handelaren overzee immers nauwelijks merkbaar. Jezuïeten in China hadden op hun beurt evenmin bezwaar om zich te richten tot VOC-dienaren voor hun logistiek. Dat religieuze spanningen overzee nauwelijks een rol speelden, blijkt ook uit het feit dat jezuïeten en Engelse handelaren samenwerkten. Deze samenwerking was niet alleen een kwestie van aanbod, maar ook van vertrouwen. Franse jezuïeten stortten namelijk tweemaal grote bedragen bij de East India Company, waarover jezuïeten nog tot na de opheffing van hun orde

¹³⁸⁵ Hsia, *Noble patronage*, 91.

¹³⁸⁶ Roberts ed., *The brokered world*.

jaarlijks een rente zouden ontvangen. Deze financiële transacties waren dus duurzaam. Toch hadden veel Engelsen net als de Nederlanders een grote afkeer van katholieke priesters. Bovendien leek de EIC net als de VOC een streng beleid te hebben tegen het vervoeren van katholieke priesters. Kennelijk waren jezuiteten niet bevreesd geweest voor antiroomse sentimenten. Hun vertrouwen leek vooral gebaseerd te zijn op eerder bewezen diensten van betrokkenen. Enkele Engelse handelaren en zeelieden stonden immers in de vroege achttiende eeuw bij missionarissen bekend om hun behulpzaamheid bij de doorgifte van brieven en instrumenten.

De betrouwbaarheid van handelaren werd bovendien mede bepaald door de betrokkenheid van een nationaal wetenschappelijk instituut bij de kennisstroom. Wanneer academies of genootschappen aan jezuiteten in China structureel vragen stelden, leken handelaren eerder bereid om mee te werken aan de doorgifte van deze kennis. Tussen deze betrouwbaarheid en deze 'nationale academische sturing', zoals dit fenomeen genoemd kan worden, bestond geen noodzakelijk verband, maar samen vormden zij de gunstigste combinatie voor een soepele kennisstroom.

In de visuele weergave van de doorgifte van kennis in de figuren 1a, 1b en 1c is goed te zien dat er in alle drie de perioden sprake was van doorgifte van kennis van jezuiteten aan handelaren en geïnteresseerden, wanneer nationale academies betrokken waren bij de verzameling van Chinese kennis. De betrokkenheid van nationale academies bij de kennisstroom kon dus bevorderlijk zijn voor het ontstaan van nauwe banden tussen jezuiteten en handelaren. Wanneer er sterke banden waren tussen jezuiteten en leden van nationale academies, waren er ook vaak betrekkingen tussen jezuiteten en handelaren van de natie waartoe de betreffende academie behoorde. Dit verschijnsel was te verwachten in betrekkingen die Franse jezuiteten hadden met geïnteresseerden en handelaren van dezelfde nationaliteit. De eerste groep Franse jezuiteten vertrok immers met een vragenlijst van de koninklijke academies en een reisbrevet op zak. De laatste groep Franse jezuiteten werkte voor Bertin, die als minister, hoofd van de financiën van de Compagnie des Indes, en als patroon en sponsor van de Franse jezuiteten als de belichaming beschouwd kon worden van de samenhang tussen kennisverzameling, missie, handel, en politiek. Dit verschijnsel vond ik ook in betrekkingen die jezuiteten hadden met geïnteresseerden en handelaren van de Engelse, Zweedse en Russische naties. Franse, Engelse en Zweedse handelaren boden immers allen wel eens een helpende hand bij de doorgifte van kennis die door jezuiteten verzameld werd voor de nationale academies van hun vaderland. Als er een vraag was vanuit nationale academies, volgde het antwoord mede dankzij de medewerking die handelaren verleenden aan de verzending van antwoorden. Wanneer het vraag- en antwoordmechanisme goed werkte, waren handelaren eerder bereid hulp aan te bieden bij de doorgifte van kennis. De betrekkingen die jezuiteten en handelaren hadden met geïnteresseerden stonden dus in veel gevallen niet los van de betrekkingen die zij hadden met elkaar. In deze gevallen namen jezuiteten, handelaren en geïnteresseerden kortom deel aan één groot overzees netwerk.

Vehikels van kennis: een vergelijking

De bovenstaande bevindingen leggen een belangrijk verschil bloot tussen de rol die jezuiteten en VOC-dienaren speelden in de kennisstroom van China naar Europa. Dit verschil vormt de belangrijkste verklaring voor de opvallend geringe betrokkenheid van VOC-dienaren bij zowel de verzameling van kennis als bij de doorgifte van de kennis die jezuiteten naar Europa stuurden.

Volgens Harris hanteerden de Jezuitetenorde en de VOC als overzeese organisaties vergelijkbare strategieën om over lange afstand te functioneren. Een regelmatige correspondentie met het bestuur in Europa was een vereiste, evenals een minimale

gehoorzaamheid van de leden aan de regels van hun organisatie. Bovendien behoorde het verzamelen van kennis in een bepaalde mate tot de officiële werkzaamheden van zowel jezuïeten als VOC-dienaren. Uit mijn onderzoek blijkt dat de werkzaamheden van jezuïeten en VOC-dienaren nog meer overeenkomsten vertoonden. Hoewel de positie van de Orde en de compagnie in China en Europa verzwakte, waren individuele leden juist toen het meest betrokken bij de kennisstroom. Ondanks de beperkte toegang tot China richtten zowel jezuïeten als VOC-dienaren zich voor het verwerven van kennis met succes tot Chinezen. En ten slotte namen enkele VOC-dienaren net als veel jezuïeten deel aan de Republiek der Letteren.

De omvang en de aard van de betrokkenheid bij de kennisstroom van VOC-dienaren verschilde echter aanzienlijk van de betrokkenheid van jezuïeten. Dit had uiteraard in eerste instantie te maken met het feit dat de orde en de handelscompagnie geheel van elkaar verschilden in doelen en beleid. Bekering ging gepaard met het propageren van missiewerk en de Chinese beschaving. Winstbejag had daarentegen weinig baat bij een grondige kennis van China, en in de concurrentiestrijd van de VOC-dienaren werd kennis bij voorkeur geheimgehouden. Jezuïeten hadden bovendien veel aandacht voor de kennis van onder meer de Chinese astronomie, proto-sinologische thema's en technieken, terwijl de meeste VOC-dienaren vooral interesse hadden in lokale naturalia en geografische metingen.

Het grote verschil tussen beide partijen was de geringe betrokkenheid van VOC-dienaren bij de verzameling van kennis over China, en bij de doorgifte van kennis die jezuïeten naar Europa stuurden. Ondanks verzoeken vanuit de universiteit van Leiden en het Bataviaasch Genootschap om kennis, leverden in China slechts enkele VOC-dienaren een bijdrage aan de kennisstroom. De meeste VOC-dienaren waren uiteraard ongeschoold voor het doen van onderzoek, en in Kanton hadden Europese handelaren maar een beperkte bewegingsvrijheid. Aan de andere kant waren een paar VOC-dienaren er in geslaagd om hier een verzameling aan te leggen. VOC-dienaren speelden evenmin een belangrijke rol in de logistiek van de jezuïeten. Handelaren van enkele andere naties waren hier echter wél bij betrokken geweest. De bijdrage van VOC-dienaren aan de kennisstroom had kortom niet zo gering hoeven zijn.

Door de sociale wereld van jezuïeten en VOC-dienaren in China te vergelijken, is zichtbaar geworden dat zij niet in dezelfde Europese institutionele contexten opereerden. Hierdoor was er het grootste deel van de achttiende eeuw geen sprake van één overzees netwerk van jezuïeten, VOC-dienaren en geïnteresseerden. Een reden voor deze bescheiden betrokkenheid bij de kennisstroom was dat een 'nationale academische sturing' ontbrak in de Republiek. Hierdoor werden banden die jezuïeten en VOC-dienaren met elkaar en met Nederlandse geïnteresseerden hadden, nooit sterk. De belangstelling voor China was in de Republiek in de achttiende eeuw minder groot dan in de zeventiende eeuw, toen in de Lage Landen veel belangstelling bestaan had voor proto-sinologische onderwerpen. Ook waren Nederlandse geïnteresseerden minder leergierig dan hun collega's in andere landen. Illustratief is de interesse in de Chinese zeilwagen die wel onder Europese geïnteresseerden bestond, maar niet onder Nederlandse geïnteresseerden. De zeilwagen werd als onderwerp opgenomen in de vragenlijst van de koninklijke academie van Parijs, en de Duitse geleerde Leibniz sprak de wens uit de Chinese zeilwagen in zijn rariteitenkabinet op te nemen.¹³⁸⁷ Hoewel er in de Republiek rond 1600 nog wel veel interesse geweest was voor het voertuig, leek in de achttiende eeuw vrijwel niemand zich nog te interesseren voor de zeilwagen.¹³⁸⁸

¹³⁸⁷ Needham, *Science and civilization in China* IV, Deel 2, 278-280.

¹³⁸⁸ Linschoten had met bewondering over de 'slimme mannen' van China geschreven die op hun zeilwagens door het landschap gleden alsof zij over water bewogen. De ingenieur Simon Stevin maakte een bijzonder snelle variant, en zijn demonstratie op het strand maakte grote indruk, Prins Maurits had op de 'windt-wagen' van Scheveningen naar Petten een afstand van een kleine honderd kilometer in ongeveer twee uur afgelegd. Deze

Om te onderzoeken in welke mate ‘nationale academische sturing’ bevorderlijk was voor de betrokkenheid van jezuïeten en handelaren bij de kennisstroom van China naar Europa, zou in de toekomst gekeken kunnen worden naar een andere groep jezuïeten en handelaren die tot een natie behoorden die geen nationale academie had. De Portugese jezuïeten en handelaren die in Macao verbleven, vormen in dit opzicht een interessant onderzoeksobject.

We zagen in dit onderzoek dat jezuïeten van de Portugese missie in Peking veel tijd bleven besteden aan het verzamelen van astronomische en geografische waarnemingen. In Macao deden jezuïeten nog vlak voor hun arrestatie in 1762 onderzoek naar borax. Zij stuurden bovendien kennis op naar Portugese geïnteresseerden in Lissabon, Londen en Sint Petersburg. Er bestond dus in de achttiende eeuw onder Portugezen belangstelling voor kennis over China en jezuïeten van de Portugese missie verzamelden deze voor Portugese geïnteresseerden.

Het lag voor de hand dat deze jezuïeten hun brieven en pakketten met kennis doorgaven via de Portugese schepen in Macao. Ooit was het Jezuïetencollege van Macao al bestempeld als een handelshuis. Hoewel de Portugese macht in Azië in de achttiende eeuw afbrokkelde, bleef Macao het centrum van een zeker niet geringe Portugese vaart naar Batavia, India en Lissabon.¹³⁸⁹ Macao verkeerde in de ogen van Franse jezuïeten weliswaar in haar nadagen, maar de stad was voor de jezuïeten van de Portugese missie altijd de ‘levensader’ geweest van hun missie.¹³⁹⁰ Hier had de doorgifte plaatsgevonden van brieven en middelen en hier arriveerden en vertrokken de missionarissen van en naar Lissabon.¹³⁹¹ Rond 1740 hadden jezuïeten zelfs een schip in eigen beheer, waarmee zij tussen Macao en Lissabon zeilden. We zagen echter dat enkele jezuïeten van de Portugese missie hun boeken en instrumenten ontvingen uit Engeland, en niet uit Portugal.

Dit stond mogelijk in verband met het feit dat een wetenschappelijke academie pas in 1779 in Lissabon werd opgericht. Al die tijd hadden geïnteresseerden geen vragenlijsten aan jezuïeten van de Portugese missie meegegeven. Evenmin werd veel van het werk van deze jezuïeten in Portugal gepubliceerd. Van een nationale ‘academische sturing’ was dus geen sprake.¹³⁹² Onderzocht zou kunnen worden in hoeverre jezuïeten van de Portugese missie toch kennis via Portugese schepen naar Portugal stuurden. De uitkomst van dit vervolgonderzoek kan ons vertellen of het ontbreken van academische sturing - evenals in het Nederlandse geval - van invloed was op betrekkingen die jezuïeten van de Portugese missie hadden met Portugese handelaren en geïnteresseerden.

snelheid was rond 1600 ongeëvenaard. Door de uitvinder zelf werd de zeilwagen overigens slechts als ‘speelgoed’ beschouwd, en niet als gebruiksvoorwerp, zie Davids, *The rise and decline* I, 242. Vooral de Nederlanders zouden sindsdien veel interesse hebben gehad voor het voertuig. Zo zou Cornelis Matelief in zijn *Journael, ende historische verhael* uit 1648 over het voertuig schrijven, zie Lach en Von Kley, *Asia in the making* III, Boek 4, 1616. Volgens Needham heeft de Chinese zeilwagen een grote invloed gehad, en was zij zelfs de inspiratiebron voor de ‘land yachts’ op de stranden van België en Californië in de twintigste eeuw, zie Needham, *Science and civilization in China* IV, Deel 2, 276-280.

¹³⁸⁹ Tussen Macao en Lissabon zeilden in de achttiende eeuw in totaal ongeveer vierentwintig Portugeses schepen, waarvan de meeste schepen in de periode tussen 1740 en 1760 uit Macao vertrokken, Godinho, ‘The Portuguese’. Ook Portugese privé-handelaren speelden een belangrijke rol in de handel met China en andere handelscentra in Azië.

¹³⁹⁰ Wills, *Embassies and illusions*, 43.

¹³⁹¹ De snelheid van Portugese schepen was vergelijkbaar met de schepen van die van de meeste andere compagnieën. De reis van Macao naar Lissabon, die meestal via Bahia liep, duurde gemiddeld ruim acht maanden, maar kon een enkele keer ook zes of elf maanden duren, zie Godinho, ‘The Portuguese’. De Engelse en Franse schepen deden er nog steeds langer over om naar Europa te varen (negen tot tien maanden).

¹³⁹² Wel zouden de Portugese jezuïeten een grote bijdrage geleverd hebben aan het ontstaan van netwerken waarin kennis kon circuleren in de Portugese territoria, zie Fontes da Costa en Leitão, ‘Portuguese imperial science, 1450-1800’, 40.